

Р.С.Каренов

«Слушайте ритмы эпохи от Дулата Бабатайулы»

Статья посвящается жизни и творческой деятельности выдающегося поэта первой половины XIX столетия Дулата Бабатайулы. Показывается, как философ-поэт в своих произведениях затрагивал важные общественные проблемы своего времени. Освещается стремление поэта дать объяснение изменениям, происходящим в жизни и природе. Уделяется внимание его выступлениям по вопросам долга, чести, морали и нравственности. Подчеркивается особо, что Дулат Бабатайулы — автор множества крылатых слов и метких изречений, афористичных, философских размышлений — толгау. Доказывается, что самобытность стихосложения, присущая творениям поэта, выделяет его наследие в истории отечественной поэзии. Утверждается, что Дулат жырау был большим мыслителем своего времени.

Dulat Babatajuly is devoted to life and creative activity of the outstanding poet of first half XIX century. It is shown, how the philosopher-poet in the products mentioned important public problems of time. The aspiration of the poet to offer an explanation to the changes occurring in life and the nature is shined. The attention to its performances on questions of a debt, honor, morals and morals is paid. It is underlined especially, what by Dulat Babatajuly. The author of set of catchwords and well-aimed sayings, aphoristic, philosophical reflections? толгау. It is proved that originality, inherent in creations of the poet, allocates its heritage in the history of domestic poetry. Affirms that Dulat was the big thinker of time.

ӘОЖ 82:396(574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университет

Алаштың озық ойлы жырауларының бірі

Дулат жырау Бабатайұлының 210 жылдығына орай

Мақала XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы көрнекті ақын Дулат Бабатайұлының өмірі мен шығармашылық қызметіне арналған. Философ-ақынның шығармаларында өзі өмір сүрген кезеңінің маңызды мәселелерін қалай жырлағаны көрсетілген. Ақынның адамзат өміріндегі және табиғаттағы болып жататын өзгерістерге өз пайымдық сипаттамасын беруге ұмтылысы баяндалған. Парыз, ар-ождан, мораль және адамгершілік мәселелері бойынша ақынның ой-толғамдарына көңіл бөлінген. Дулат Бабатайұлының көптеген қанатты сөздердің, шұрайлы өрнексөздердің, шешендік шиырларының, философиялық түйюлердің-толғаулардың авторы екендігі айрықша дәріптелген. Отандық поэзия тарихындағы ақын мұрасын айшықтандыратын оның өз туындыларына ғана тән ерекше қасиет — өлең өлшеулерін түрлендіруі екендігі дәлелденген. Дулат жырау өз заманының үлкен ойшыл болғандығы пайымдалған.

Кілтті сөздер: қазақ идеясы, Қазақ хандығы, қазақ жыраулары, жыраулардың даналығы, жыраулар философиясы, жағымсыз мінез, халық ауыз әдебиеті үлгісі, теңеу сөздер, адамгершілік көзқарас, әлеуметтік портрет, жыраудың дастандары.

Kіpіcne

Қазақ идеясының қалыптасуын Қазақ хандығы құрылған дәуірмен ұштастырсақ, алдымен ұлттың қалыптасып, оның мүддесінің дамуына негіз болған қазақ жырауларының ой толғамдарына тоқталу қажет. Жыраулар руханиятындағы идеялар, елдің болашағына сын көзбен қарап және ұлт қажеттіктерін саралау негізінде туындап отырған көзқарастар, қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымдық негіздерін анықтай түсетін тұлғалар феноменінің мәдени жүйесінің жарыққа шығуына негіз болмақ. Атамекен болмысын жан-жақты зерделеп, әлеумет тұрмысын жақсарту мақсатында, тарихтағы ел өмірінің дәстүрлі тәжірибесіне сай шаруашылық түрлерін дамыту қазақ хандарының міндетіне жүктелген елдіктің бірі болып саналса, бұл идеяның келер ұрпақ буыннан одан әрі жалғасын табуына негіз болып отыратын жыраулардың даналығы [1].

Қазақ жырауларының философиясы, олардың ұлттық идея тұрғысындағы даналығы, ұлттық мүдде тұрғысындағы қызметтерінің тарихи кеңістігі негізінде әлі толықтай зерттеліп болған жоқ.

Жыраулардың философиясының феноменін ашу — бұл қазақ идеясының тарихи қалыптасу негіздерін жарыққа шығарумен тең. Себебі, жырау даналығы — тарихи із.

XIX ғасырдың озық ойлы жырауларының бірі — Дулаттың өзіне ғана тән ерекшелігі — поэзияда бірінші рет, қазақ жұртын тұтас алып қарай отырып, оны езушіге және езілушіге жіктеп, ел басшысынан бұқара халықты айыра бөліп алып сөз етуі.

Осы айыра қарауы Дулатты, екіншіден, патша үкіметінің отаршылдық езгісін қоса сынау дәрежесіне дейін көтере алды.

Дулат Бабатайұлына тән үшінші ерекшелік, ол «жатып ішер жалмауыз, борсық тұмсық қанды ауыз» деп ұлықтарды, «шен-шекпенге құмартқан» деп билерді,

*Патшаның заңын қуаттап,
Жол ашып елді суаттап,
Баладай алдап уатпақ,
Би дегенің би емес,
Ел алдағыш мекері.
Шен-шекпенге құмартқан,
Қанталап көзі мұнартқан,
Саудалап елін тиынға,
Құмартып патша сыйына.
Бек дегенің бек емес,
Хан жалшысы, нөкері, —*

деп бекті сыпыра сынайды («Әуелгі қазақ деген жұрт» атты өлеңі [2; 91–96]). Дулатқа тән бұл ерекшелік өзіне дейінгі ақындарда болмаған ерекшелік.

Дулат өзі өмір сүрген уақыттың ахуал-жайын қаз-қалпында көрсетіп, сол кезеңдегі заман шындығына үңіле қарап, көп мәселелерді ел тілегімен қабыстыра жырлаған, оған өзінің азаматтық ой-пікірін батыл білдірген күрескер ақын болды. Өз кезінде ел ішіндегі жан ауыртқан іс-әрекет, оқиғаларды өлеңге айналдырған жыр дүлдүлі ғана емес, сол жайлардан үлкен әлеуметтік ойлар түйген ойшыл дәрежесіне көтерілді.

«Қылжың, қылжақ туысқан» атты керемет толғауында [2; 106,107]:

*Келемеж қылып атасын,
Алмай ақыл батасын,
Мойнына алмай қатасын,
Шаруа десе жиреңдеп,
Өсек десе сүйреңдеп,
Қымыз аңдып қыдырып,
Бейпіл сөзге сыдырып,
Жалаңдасып ұл кетті.*

*Ағайын араз мал үшін,
Аңдысып алды абысын,
Жаттай болып танысың,
Қазақтан мүлде түңіліп,
Артына қарап үңіліп,
Қайран талай жыл кетті.*

*Аңдығаны жілік боп.
Тілегені бүлік боп.
Момынды сорып сүлік боп,
Адам дауға келгенде,
Жел жетпейтін күлік боп,
Қонақасы бермесе.
Ат-шапанға ілік боп
Параны көздеп би кетті.*

*Сөзден кетіп бәтуа,
Базынаң жүрмей татуға,
Аңдысып құда сүйекпен,
Көтеріп тастап иекпен,
Қадір, қасиет, сый кетті.*

*Ескіден қалған бұрынғы,
Бәтуалы ырымды,
Адаспастай даңғыл сол —
Қасым салған қасқа жол
Шиырға салып із кетті.*

*Жақының берсең жау болып,
Бермесең құрған ау болып,
Аяғы пәле дау болып,
Ұлғайып пәле қау болып,
Татқан дәм мен тұз кетті.
Күземе байтал кекілді,
Жетекшіл түйе секілді,
Шеше айтса, кейін деп,
Жеңгесі айтса бейімдеп,
Дамбалын тастап қыз кетті.*

*Қонысына қона алмай,
Шаруалары оңалмай,
Бай мен кедей аңдысып,
Арасынан жем тауып,
Араласқан сан пысық.
Дөң асқан мал табылмай,
Ашылған етек жабылмай,
Біріне бірі сеніспей,
Бет-бетімен ел кетті, -*

деп жырлаған Дулат ақынның қайғысы — отар ел ретінде басына зіл-батпан ауыртпалық түсе бастаған қазақ елінің қайғысы еді. Сол қайғыны «тұнық жырмен» жуа отырып, Дулат ұлт бойына сыналап кіріп, дендей бастаған жағымсыз мінез, көріністерді сынайды, ұнамсыз кейіптегі бейнесін жасайды.

Өкінішке орай, Дулат жырау шығармалары күні бүгінге дейін оқырман назарынан қағаберіс калып келді.

*Өзіңе өзің тұсау сап,
Кедергі жасап бағыңа,
Бар болса қолда айраның,
Ірімшік, құрт, қаймағың,
Қанағат қылсаң болмай ма?
Көксемей-ақ қымыз, ет.*

*Ар сатып қымыз ішкенше,
Келсең келге түскенше,
Үлгісіз тымақ пішкенше,
Адам деген атақтан
Садаға болып аулақ кет.*

Ақылменен теңгеріп,

*Қайратыңа дем беріп,
Өзіңді өзің меңгеріп,
Қайырудағы сұңқардай
Мезгілімен жем беріп,
Қымтап ұста тізгінді:
Анадан да сақ болып,
Тарпаң атқа мінгендей
Алдыңа бесік өңгеріп,
Мақсатыңа сүйітіп жет.*

*Тындамасаң сөзімді,
Келеке қылма өзімді, —*

деген («Өзіңе өзің тұсау сап» деген өлеңі [2; 110]), өз заманының «байғыз қарты» аталған дүлдүл жыраудың «ақыл сарайына» — ой әлеміне бүгінгі ұрпақ тек соңғы жылдары ғана кіре алды.

Ақынның тақырыбы жағынан екі қызықты шығармасы

Дулат жыраудың тақырыбы жағынан қызықты өлеңдерінің бірі — «Ұста сокқан темірден» деп аталатын толғау [2; 116,117].

Бұл туындысында ақын темірдің адам өміріндегі зор орнын айтумен бірге одан жасалатын құралдарды санап өтеді. Қан төгуге жұмсалатын қылыш қана болмаса, басқалары тіршілік үшін өте қажет бұйымдар екенін баян етеді. Ұста сокқан әр заттың міндетіне бөлек-бөлек талдау жасағанда, қылышты өктемдіктің құралы деп санайды. Бұл қаруды қанішер жанға теңейді. Зорлық жасап қылыш сілтеген адам оңбайды деп кесіп айтса да, сол сайманның ел қорғаудағы мәнін жоғары бағалайды:

*Қылыш алсаң қолыңа,
Біреуге зорлық істеуге,
Біреудікін тартып ап,
Өзіңдікін күштеуге.*

*Қайда барсаң оңбайсың,
Ұшырарсың қарғысқа.
Алдың бар да, артың жоқ,
Шырақ жанбас жарғышқа.*

*Қылыш алсаң қолыңа,
Қорғау үшін еліңді —
Міндетіңді әліңе арт,
Тәңіріңнен күт өлімді.*

*Тәуекел деп тасқа түс,
Бекем буып беліңді.
Жүрсең жолың болады,
Істесең ісің оңады,
Жолдасың — алғыс сенімді.*

Толғау бастан аяқ адамгершілік тұрғысынан айтылған жақсы шығарма.

Тақырыбы жағынан қызықты өлеңдерінің тағы біреуі — ол «Жас кезеңі» деген толғауы [2; 119,120]. Бұл өлеңде жырау адам өмірін, жастық шағы мен кәрілікті шебер бейнелейді. Халық ауыз әдебиеті үлгісінде төгілте жыр толғап, төселте сөз шертеді:

*Он бес деген жас қайда
Жарға ойнаған лақтай?*

*Қайда кеттің жиырма жас
Тастан шыққан бұлақтай?*

*Жиырма бес бар ма маңайда
Жайқалған жасыл құрақтай?*

*Отыз кеттің алыстап,
Толықсыған сынаптай.*

*Отыз бес неге келмейсің.
Көп іздетіп жылатпай?*

*Қырық астың кезеңнен
Суырған қыннан қынаптай.*

*Қырық бес шықтың кезеңге
Маң-маң басқан бұла аттай.
Елу қондың ауыл үй
Тізгіндеп ұстап құлақты-ай.*

*Алпыс келдің арсаңдап
Нөсер жауған ылаттай.
Жетпіс қараң көрінді,
Тұрсам дағы ұнатпай.*

*Сексеннен алған хабардың
Ызғары тұр шыдатпай.*

*Көргім келмес тоқсанды,
Келіндерге сынатпай.*

*Жүз, сірә, мені қоймассың
Қараңғы көрге құлатпай.*

Ақын тілі бейнелі, өткір. Философиялық мағынасы терең толғауында теңеу сөздер әрі ұйқасым жағынан, әрі мәнді мазмұн тұрғысынан түйдектеле әсерлі қолданысқа енген. Жырау қолданған теңеулер (*лақтай, бұлақтай, құрақтай, сынаптай, қынаптай, бұла аттай, ылаттай*) тек белгілі нәрсені, белгісіз нәрсемен салыстыру үшін емес, ең бастысы, поэтикалық тәсілге бағынып, бейнелілік сипаты бар көркем теңеу дәрежесіне жеткен.

Ақынның жеке адамдардың басына арнаған өлең-толғаулары

Кезінде жер тағдырын тарихи сабақтастықпен толғаған жырау сол заман адамдарының бірқатар бейнелерін әдеби шығармаға арқау етті. Жеке адамдардың басына арналған өлеңдер қатарына «Сүлейменге», «Баракқа», «Кенесбайға», «Ешенге», «Ақтанға», «Баласына айтқаны» деп аталатын толғауларды жатқызуға болады.

«Сүлейменге» деген өлеңінде [2; 71–74] ақынның айтпағы: жаңа заманның жаңа әкімдерін шенеу, өткендегі ел билеген «жақсыларды» тағы да бір еске түсіру:

*Сүлеймен төре, құлақ сал
Дулаттың төккен жырына,
Үңілсек көзің жетер ме
Теңізден терең сырыма?
Төртегі өңшең отырған
Топырыш, топас, күшіген,
Жау айбынбас күшінен,
Ел түңілген ісінен.
Дулат келсе бермейді*

Тәрден орын сырыла.
 Толғанып, төрем, көз жібер
 Ойың менен қырыңа.
 Барақ сынды төреміз,
 Кеңесбайдай кереңіз,
 Ақтайлақ пен Аққожа
 Әділ бекзат кеткен соң,
 Жан жіп байлап жанына
 Құрық берді ұрыға.
 Аруақтың артқы сарқыны
 Алал беззат туысым,
 Айбарыңды байқасам,
 Алтын зерлі туымсың,
 Алтынның айшық буысың;
 Әділдігің қазақтың
 Аңғазардай биісің;
 Адалдығың аңқылдақ
 Сыбызғының күйісің;
 Қас дұшпанға қасарсаң,
 Қан шықпас тастай түйінсің;
 Ел қамын жеген ер болса,
 Сабазым сендей күйінсін.

Өзінің замандастарына арнап шығарған арнауларының ішіндегі ең атақтылары «Бараққа», «Кеңесбайға» деп аталады.

«Бараққа» атты көлемді туындысы [2; 67–69] Барақ төренің болмысын ашып берген өлең:

Құрық бердің ұрыға,
 Момынды алдың қырыңа.
 Малсыздарды таптадың.
 Малдыларды жақтадың,
 Тентекті жасқап қақпадың,
 Арамдарды ақтадың,
 Өсекшіні мақтадың,
 Арамдық болды баққаның,
 Майыр болды жаққаның.

Қашан сенің ашылар
 Мұндарларға құрылған
 Қанды қара қақпаның?

Қарағысыз ел мен жұрт
 Төрелік түскен шағыңа.
 Ие болмай айрылдың
 Атаңның алтын тағына.
 Қара толқын жау толды
 Шығыс, батыс жағыңа.
 Тұлпардан туган тұқым ең,
 Ере алмадың жабыға.
 Етегін ашып кім күлмес,
 Азғындаған шағыңа.
 Алдыңа келсе жүгініс,
 Қарамай қара, ағына,
 Адалды сатып параға,
 Болыстың арам жағына.

*Рухына нәлет келтірдің,
Қабың менен сабыңа.
Бұзықты құрап, ел етіп,
Қондырдың оң жағыңа.*

Сонымен, бұл толғауында Дулат сұм заманның сұрқия билеушісінің ниетін мінейді. «Алтын еді бір кезде, ағаш болды тұғырын», — дейді жырау Барақ төренің намысын қамшылап.

Осыған үндес «Кеңесбайға» жолдаған толғауында [2; 69–71] ақиық ақын әуелі оның арғы аталарының тарихын шертеді. Ел ішінде би-болыс атанып отырған Кеңесбайдың өз басына тоқтағанда ащы сөзін аямай өлтіре шенейді:

*Тұқымың дегдар болғанмен,
Кеңесбай, азғын туғансың.
Тістеуік айғыр секілді
Үйіріңді сұйылтып.
Тай-құнанды кугансың.
Ел білерлік ісің жоқ,
Дегдар емес, будансың.
Будан дейтін себебім:
Айналады торисың,
Түзден тоят тілемей,
Өлексені қорисың,
Алдыңа келсе жүгініс,
Терісті оң деп жорисың.*

*Қол бала құс секілді
Биялайға қарайсың,
Не тұлғама тұтқа боп,
Не керекке жарайсың.
Ішің — аяз ақ қырау,
Сыртың — сұлу сарайсың.*

*Ыдысысың параның
Қотара құйса толмайтын.
Ашылған әбден араның —
Түйені жұтсаң түгімен,
Биені жұтсаң бүгімен,
Қақалмай-ақ толғайтын.*

Жырау Кеңесбайға мін тағып шенегенде тіліне тиек, сөзіне тірек ететіні: текті жерден шыққан Кеңесбай орыстардың жетегіндегі қол балаға айналдың, елді аздырдың деп қатты сынауында. Кеңесбайға аталарың салған жолдан ғибрат ал, сонда ғана ел түзеледі дегенді айтқысы келген болуы керек ақынның.

Дулат жыраудың адамгершілік көзқарасын «Ақтанға» арнаған өлеңінен [2; 76,77] айқын көреміз.

*О, Ақтан жас, Ақтан жас!
Сен де жетер ме екенсің?
Жетімдіктің белінен
Асып өтер ме екенсің?—
.....
Босағасын борлатқан,
Керегесін торлатқан,
Тегеріші манаттан,
Жібектен ызып бау таққан
Үйге де кірер ме екенсің?*

*Тең құрбыңмен теңеліп,
Шаруа жиып кенеліп,
Бала сүйіп, мал жиып,
Керсеніңе бал құйып,
Өмір сүрер ме екенсің?*

*Жетімдіктен өтерсің,
Шаң бермей әлі кетерсің,
Қажыма, Ақтан, қажыма,
Жетерсің, әлі жетерсің! —*

дейді ақын. Осы шағын ғана өлеңнің әрбір жолынан әкелік қамқорлық пен мейірбандылықтың жылы лебізі сезіліп тұрғандай.

«Бараққа», «Кеңесбайға» атты толғаулары ақынның уытты әлеуметтік портреттерінің бірі. Сол секілді, «Ешенге» [2; 75,76] және «Баласына айтқаны» [2; 7–79] сынды туындылары суреткердің шығармашылық мақсаттарын көркем жеткізген, қазақ әдебиетінің тарихында ұзақ жасайтын мұралар. Бұл өлеңдерде тарихтың табы, уақыттың ізі бар.

Ақынның дастандары мен мысал ретінде жазған шығармалары

Дулат жыраудың дастандарынан өзіне тән ой-өрнегі, сөз кестесі анық көрініп тұр.

Ақынның бірегей бітімді туындыларының ішінен «Шаштараз» шығармасын [2; 141–146] ерекшелеп айтуға болады. «Шаштараз» — мысал стилінде жазылған поэма. Мысалдың мазмұнына халық арасына кең тараған Ескендір патша туралы бір аңыз негіз болған.

Аңыз бойынша Ескендірдің басында қос мүйізі болыпты-мыс. Патша оны жасырып жүріпті. Шашын қиып, тарап, күтіп тұру үшін сыр шашпайтын, аузына берік шаштараз таптырып, одан ант алып, сұрағанын беріп, шашын алдырып жүреді. Шаштараз уәдесін біраз күн ұстап жүргенмен күндердің күнінде уәдені бұзып алады. Қанша айтпайын деп жүрсе де, ол ішін кернеген сырды жасыра алмай, ақыры далаға оңаша шығып, жерге етпеттеп жатып: «Патшаның басында мүйізі бар» — деп қалады. Аузынан құпияның шығуы мұң екен, жел естіп, желден ел естіп тарап кетеді. Бейшара шаштараз аузына ие бола алмай басынан айрылады [3; 458–459].

Поэманың түйініндегі ой — ұстамдылық, сырға беріктілік үлкен қасиет:

*Елін баққан ер болмақ,
Жауын болжап, жер шолмақ,
Аузын баққан би болмақ,
Алыстан шолып, кең толғап.
Зейнеті көп пайдасы аз,
Айта берсең — бәрі сөз.
Құлақта қақас қоспа көп,
Дәл сөйленбес көрмей көз.
Сөз қоспай дәл айтпасаң,
Естіме, көрме, сөзден без.
Аузыңа ие болмасаң,
Бәле үйір, жала тез.
Аузыңнан шықса, жел есіп,
Жер түбіне жетер тез.*

Осылайша, Дулат мысал жанрының алғашқы үлгісін жазып, қазақ әдебиетінде бұл жанрдың қалыптасуына септігін тигізді.

Дулат Бабатайұлынан қалған бай мұраның ішінде көлем жағынан ең зоры, көркемдік жағынан ең таңдаулысы «Еспембет» деп аталатын ұзақ жыр [2; 122–140]. Жыраудың бұл дастанды шығарудағы мақсаты: қазақ жастарын ерлікке, батырлыққа қайрау; халық бойында патриоттық сезімді күшейту.

Дастанның негізгі қаһарманы — жетім бала, Еспембет. Ол өз елінен жырақта, нағашы жұрты Қарасайдың қолында жылқы бағып жүреді. Ержете келе Қарасай елінде, тамағы тойған жерінде жата беруді ар санап, жас жігіт өзі туған Арқаға кері оралмақ болады. Қарасай оның басына үй, алдына

мал салып, қалыңдық әперіп, ырғап-жырғап аттандыруды ойлайды. Бірақ Еспембет оны қостамайды. Қарасай ұсынған дүние-мүліктің бәрін де алмай, тек жалғыз Ақбөрте деген тайды қалайды. Ақыры сол таймен елге оралады. Ел-жұрты әуелі баланы елемей, жалғыз ғана тай мінгізіп қайтарғаны не қылғаны деп Қарасай байды да кінәлай өсекке таңады. Бірақ Еспембет оның бәріне де мән бермейді. Ақбөртеңі баптап бағумен болады. Ақбөрте жақсы ат боп өседі. Еліндегі Сәтімқұл бидің ас берген тойында Ақбөрте бәйгеден жалғыз келеді. Бас бәйгеге келген жүз тайлақты Еспембет түгелімен бес арыс Сыбанға бөліп береді.

Күндердің күндері қазақ батырлары қалмақтан елдің кегін алуға аттанады. Ақтамберді, Қабанбайлар бастаған қолға Еспембет те ереді. Бұлар сан күн ұрысып, қалмақ қамалын бұза алмай қатты сасады. Сол кезде Еспембет Ақбөртемен жауға жалғыз шабады. Көзсіз ерлік көрсетеді. Жау жағы дәстүр бойынша жекпе-жекке батыр шығарады. Еспембеттің көз алдында қалмақтың бір батыры қазақтың жеті батырын өлтіреді. Енді оған жекпе-жекке шығар кісі қалмайды. Ақтамберді бұл кезде қартайып қалады. Сонда жас батыр өзі тіленіп, қалмақ батырымен жекпе-жекке шығады. Оны жеңіп, қазақ қолын қамалға бастайды [3; 448–449].

*Жетіп келіп Еспембет
– Ақтамберді ер,— деді,—
Мен барамын сен үшін,
Кезегіңді бер,— деді.
Жас санама, бас сана,
Қайратымды көр,— деді.
Ақтамберді қарт батыр
Қол жайып бата бергені.*

*Топтан шығып жөнелді,
Найзаға таққан шоқтай боп;
Ақбөрте кетті құншып,
Садақтан тартқан оқтай боп;
Қанға сусап қалмақ тұр,
Обатұғын оптай боп.*

*Еспембет келе сөйледі,
Ерлікке сай қайраты,
Қаруға сай амалы:
– Сен — қалмақтың қабаны.*

*Қарсыңа қалай жіберді
Қазақ саған баланы?
Қазақ сені қорлады,
Баладан төмен санады.*

*Жігерің болса қайраттан,
Баланы саған балады,
Ағаштан жұлған алмадай
Басыңды бала алады. —*

*Ашуланып қалмақтың
Түгі шықты сыртына;
Тістегенде тісінің
Қаны толды ұртына;
Көз шыдап қарап тұрмастай
Қарағанда сұрқына.*

*Қамшы тиді тұлпарға,
Қылыштары жарқ етті;*

Қабағыңды қаққанша,
Жарқ етті де, сарт етті,

Бірінің жанды еңбегі,
Бірі күшін сарт етті;
Дене қанға боялды,
Қан құмар қылыш қарш етті.

Қас қаққанша майданда
Айқасқан екі ер де жоқ,
Қара жер жатыр қайыспас,
Жұтса тоймас қанға ол.
Дене жатыр майданда
Қылышпен басы кесілген.
Өлімге мойнын сұнғандай
Аяқ-қолы кесілген.
Тіршілік пен өлімнің
Ұзақ дауы шешілген.
Елеуреген екі топ
Майданға тіккен көздерін,
Жүз қайтара қайталап
Бір айтып кеткен сөздерін.
Қандары шапшып қайнады,
Өздері де білмейді.
Не билеп тұр өздерін.

Ел үшін туған ерім деп,
Бір топ келіп жыласты,
Еліме қатер жауым деп,
Өлгенін бір топ ұнасты;

Күні туып бір топтың,
Қуанышы шың асты;
Түні туып бір топтың,
Үстіне кейіс, мұң басты.

Қарақасқа қосарда,
Қалмақтың басы белінде,
Бақ құсы қонып басына,
Еспембет келді еліне.

Ер Қабанбай ту байлап,
Арқартаң атты борбайлап,
Ақтамберді айғайлап,
Қалмаққа кірді желіге.

Қарқ олжаға батысты
Қалмақты жеңіп қалың қол.
Ит ырғын да көл-көсір,
Бақыршы тоқ, олжа мол.

Еспембеттей ер ұлын
Елі сонда таныған,
Бет бұрып тізгін тартқан жоқ
Жаудың мың мен санынан.

*Өле-өлгенше ел болды
Еспембеттің арманы.
Өзімен бірге жасады
Астындағы тарланы.*

*Бәрін айт та, бірін айт,
Еспембеттей ер қайда?
Еспембеттей ер туса,
Ер күтетін ел қайда?*

Бұл ұзақ жырдың өзекті арқауы: Отанды сүю, оған қалтқысыз қызмет ету. Адам өмірінің мағынасы да, жеке бастың бақыты да осыған тіреледі.

Дулаттың мысал ретіндегі өлеңдері онша көп емес. Ғибрат пен нақыл ретінде ұсынған «Сары шымшық», «Қара қарға жем іздеп», «Бір патшаның бір кезде» деп аталатын шығармаларында кішіпейілділік, бірлік, әділеттік жақталып, мақтаншақтық, менмендік, орынсыз пысықтық сыналады.

Адамдағы абзал қасиеттерді ардақтаған, адамгершілікті жоғары тұтқан ақынның бұл мысал өлеңдерінің тәрбиелік мәні күні бүгінге дейін жойылған жоқ.

Түйін

Жеке тұлғаларды тану жөніндегі еңбектерді мансұқтағанда, сол тұлға жөнінде арнайы зерттеу жүргізген еңбектерді елемей — қиянат. Сондықтан да Дулаттың кесек таланты мен оның әдебиет тарихынан алатын орны хақында айтып кеткен және айтып келе жатқан В.Радлов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Р.Сыздықова, Ы.Дүйсенбаев, Н.Айтұлы, Ш.Елеуқенов, Э.Пертаева, Қ.Жұмалиев, А.Егеубай, Қ.Өміралиев, З.Ахметов, М.Мырзахметов, М.Мағауин, Т.Кәкішев, Қ.Жұмаділов, С.Қасқабасов, М.Жармұхаммедұлы, С.Негимов, Т.Шапай, Т.Қожакеев, Қ.Жарықбаев, М.Қараев, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Раев, Б.Омарұлы, С.Қорабаев, тағы басқа ғалымдар мен жазушыларға халық та, ақынның аруағы да разы.

Жоғарыда аты аталған зерттеушілердің бәрі де Дулатты қазақ жырына жаңа тұрпат әкелген, көркемдік өрнегін түрлендірген, жазба поэзияның басы деген тоқтамға келеді. Бұл олардың Дулатқа деген жалаң ықыласынан ғана туып отырған жоқ. Мұндай тұжырымды тудырып отырған ақынның еш қоспасыз халықтың саф алтындай таза тілімен өзінің жаңашыл, тапқыр ойларын үндестіре білген шеберлігі. Өз заманына терең талдау жасап, дәуір сипатының образын жасай білген шыншылдығы. Сондай-ақ болашақты болжай білген көрегендігі [4].

Иә, данышпан ақын өзінің халқы алдында адал қызмет етіп өтті. Жыраулық пен ақындық өнерді ұштастыра білді. Кейде жыраулар үлгісінде төгілте термелеп, шешен нақылдар шығарса, кейде ағыла, ақтарыла арнаулар, суретті лирикалар жазды.

Дулат шығармалары қазақ жазба әдебиетінің қалыптасуына өз үлесін қосты. Ол поэзиямыздың мазмұнын байытты, оның көркемдік түрі жағынан да жетіле түсуіне көмектесті. Сын-сықақты жиі қолданып, өлеңдердің бұл саласының дамуына да септігін тигізді. Әдебиетіміздің реалистік бағытын нығайтты, көркемдік бояуын күшейтті.

Жоғарыда айтылғандарға тағы да қосарымыз: Дулат Бабатайұлының өмірі мен шығармагерлігіне қатысты бар проблема түпкілікті шешілген деуге әлі ертерек сияқты. Өйткені ғылымда тосылу болар, бірақ тоқтау болмайды. Әр заман үлесіне тиген мұраны қайта қарап тексеретіні — бұлжымас заңдылық.

Болашақта ұлы жыршы туралы іргелі ғылымның қалыптасуы үшін әлі де зор сенім, қажырлы еңбек керек. Әсіресе Дулаттың өзінен бұрынғы халықтық поэзиядан алған нәрін өзінен кейінгі ақындарға қалай жеткізгендігі, кейінгі ақындардың оны қалай дамытқандығы, оның қазақ өлеңінің поэтикалық дамуындағы алатын орны күрделі зерттеулерді күтіп тұрған тақырып екені даусыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Сәрсембин У.* Жыраулар философиясындағы ұлттық идея // Ақиқат. — 2010. — № 8. — 58-б.
- 2 *Бабатайұлы Д.* Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар / Құраст., басп. эзірл. Қ.Өмірәлиев. — Алматы: Жазушы, 1991. — 160-б.